

Problemen rond de oudste geschiedenis van het fraterhuis en van het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort

C. A. van Kalveen

I

Zoals algemeen bekend is 1), heeft de boeteprediker Geert Grote in de periode van 1379 tot kort voor zijn sterfjaar 1384 2) in de IJsselstreek, in Hollandse steden en in het Nedersticht opgeroepen tot boetvaardigheid, een zuiver leven voor de priesters en herstel van de armoede-idealen in de kloosters. De beweging van de Moderne Devotie leidde onder meer tot de stichting van de gemeenschappen van broeders en zusters van het Gemene Leven 3).

Ook te Amersfoort 4) heeft Geert Grote gepredikt. Het precieze tijdstip en details zijn helaas niet bekend. In ieder geval moet dat uiteraard ná 1379 zijn geweest, en wel na zijn eerste prediking in de IJsselsteden 5). Te Amersfoort heeft de prediking van Geert Grote succes gehad. Ook de Amsterdamse pastoor Johan van den Gronde en Hendrik van Gouda, die beiden na 1383 toetraden tot de broeders van het Gemene Leven te Deventer, hebben aan dat succes bijgedragen 6) met hun prediking. In het bijzonder jonge ongehuwde vrouwen en weduwen wilden zich uit de wereld terugtrekken en zich geheel

1) Als belangrijkste monografie over de Moderne Devotie geldt R. R. Post, *The Modern Devotion; confrontation with reformation and humanism*. Studies in medieval and reformation thought III (Leiden, 1968). Voor de institutionele aspecten van de fraterhuizen: W. Lourdaux, *De Broeders van het Gemene Leven*. Historica Lovaniensia II (Leuven, 1972), of *Tijdschrift voor Filosofie en Theologie*, XXX (1972) 372-416. Voor de historiografie: W. J. Alberts, 'Zur Historiographie der Devotio Moderna und Ihrer Erforschung', in: F. Petri en W. Jappe Alberts, *Gemeinsame Probleme Deutsch-Niederländischer Landes- und Volksforschung*. Bijdragen van het Instituut voor Middel-eeuwse Geschiedenis te Utrecht XXXII (Groningen, 1962) 144 vlg.

2) J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, I (Utrecht, 1875) 37-38. De reizen duurden van enige weken ná nov. 1379 tot enige weken vóór 21 okt. 1383.

3) De eerste volgelingen van Geert Grote waren eveneens reizende predikanten, deden aan zelfheiliging en nederige dienstbaarheid ten opzichte van God, en trachtten een voorbeeld te zijn voor de anderen. Vgl. Lourdaux, *Broeders van het Gemene Leven*, 395; C. van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis van de Broederschap van het Gemene Leven tot 1400* (Leuven, 1958).

4) Voor de algemene stadsgeschiedenis van Amersfoort zie vooral J. Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel, 1975), vooral 71.

5) A. Matthaëus, *Rerum Amorfortiarum scriptores duo inediti*, (Leiden, 1693) 73; 'Johan van Ingen: Geschiedenissen', J. H. P. Kemperink, ed., *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, LXXIV (1956/7) 142.

6) Johan van de Gronde (overl. 1392) stond tussen 1381 en 1383 in correspondentie met Geert Grote over pastorale zorg en het kopiëren van boeken. Sinds 1384 behoorde hij tot de eerste broeders van het Deventer fraterhuis, was betrokken bij de oudste geschiedenis van het Zwolse fraterhuis, en bij de stichting van het fraterhuis te Hoorn. Vgl. H. F. van Heussen en H. van Rijn, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom*, II (Leiden, 1719) 40-41; Post, *Modern Devotion*, 77, 103-105, 201-203, 213, 274.

op God richten. Eveneens werd de Geest Gods vaardig over enkele wereldgeestelijken, die bezorgd raakten over hun zieleheil 7). Het is echter onduidelijk wanneer precies het Amersfoortse fraterhuis van de broeders van het Gemene Leven is gesticht 8). Vooropgesteld zij, dat bestudering van de voornaamste gegevens 9) de „klassieke” opvatting van Van Bommel bevestigen, dat het fraterhuis is gesticht in 1395 en voltooid in 1398. Toch blijven er rond die oudste geschiedenis nogal wat problemen. Er ontbreken rechtstreekse oorkonde-teksten betreffende de stichting.

In het verzamelhandschrift van A. Buchelius: *Inscriptiones monumentaque* 10) staat de volgende aantekening:

Anno 1383 Johannes a Lemego, Andreas ab Attendoorn, Nicolaus ab Erpel auspiciis domini Florentii domum fratrum ad Xenodochium Domini Petri Amersfortiae versus septentrionum exstruere cepere. Andreas ille pesta sublatus est anno 1397.

Het jaartal 1383 is in deze tekst het meest opvallend. Het lijkt een aantrekkelijk gegeven, omdat daardoor het verband tussen de resultaten van de prediking van Geert Grote en de stichting van het fraterhuis voor de hand ligt. Maar het is niet juist. Wel staan de namen van enkele van de eerste Amersfoortse broeders correct vermeld. Ook in de andere bronnen keren telkens diezelfde namen terug, met dezelfde vermelding van het sterfjaar van Andreas van Attendoorn 11). En hetzelfde geldt voor de invloed van de organisator Florens Radewijns 12). Maar deze had zich juist in 1383, na zijn priesterwijding te Utrecht, naar Deventer begeven, waar hij na de dood van Geert Grote in 1384 de stichter van het Deventer fraterhuis werd 13). Van een verblijf in Amersfoort in 1383 is niets bekend. Het is ook zeer de vraag of het Nieuwe Gasthuis in 1383 al bestond. Bovendien blijven uiteraard de bekende kroniekgegevens met het stichtingsjaar 1395 of 1397 van het Amersfoortse fraterhuis van de meeste betekenis.

7) 'Johan van Ingen', 25. Als eerste gevolg van deze religieuze beweging ontstond kort na 1380 het Sint Agnietenklooster als een huis van de zusters van het Gemene Leven, Hovy, *Amersfoort*, 75.

8) A. van Bommel, *Beschrijving der stad Amersfoort*, I (Utrecht, 1760) 182, geeft als stichtingsjaar 1395 en als jaar van voltooiing 1398; W. F. N. van Rootselaar, *De Broeders van het Gemene Leven te Amersfoort*, in: *Amersfoort, geschiedkundige bijzonderheden*, II (Amersfoort, 1898) 5-23, stichtingsjaar 1397. H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort* (Amersfoort, 1959) 126, plaatst de stichting in 1398. Hovy, *Amersfoort*, 71, geeft als jaartal 1397. De geschiedenis van het fraterhuis en het latere S. Jansconvent trekt de laatste jaren belangstelling tot in de kranten toe; W. J. van Hoorn, 'Deel van het St. Jansklooster op Beestenmarkt teruggevonden?', *De stad Amersfoort*, 1 maart 1978, 15-17; 8 maart 1978, 16-17; Anco Mali, 'Bewogen geschiedenis van Amersfoortse Fraterhuis', *De stad Amersfoort*, 12 november 1980; Id., 'Sint Jansklooster stond tot 1850 Achter Kamp bij stadsmuur', *De stad Amersfoort*, 3 december 1980; W. J. van Hoorn, 'Het Amersfoortse Fraterhuis', *De stad Amersfoort*, 26 november 1980.

9) C. A. van Kalveen, 'Johan Pupper van Goch en de Broeders des Gemenen Levens', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, XX (1978) 104.

10) UB Utrecht, Hss., nr. 1648, A. Buchelius, *Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa*, fol. 3r.

11) 'Johan van Ingen', 26, 27 noot 21. Alleen in het Memoriale van Sanct Agnieten 't Amersfoort staat vermeld, dat Andreas van Attendoorn in 1400 of kort daarna zou zijn overleden. KB 's-Gravenhage, Hss., nr. 75 H 18, Memoriale van Sanct Agnieten 't Amersfoort, fol. 71r-71v: *Die naemen der paters ende bruederen des convents van Sanct Jan toe Amersfoort van 't jaer Ons Heren M.CCCC; Heer Andreas Attendorn, prester*. Hiermede is bedoeld het jaar van overlijden.

12) Zie voor zijn biografie: J. H. Gerretsen, *Florens Radewijns* (Utrecht, 1891); vgl. Lourdaux, *Broeders van het Gemene Leven*, 372 vlg.

13) Post, *Modern Devotion*, 200, 202-203.

Het stichtingsjaar 1395 van het Amersfoortse fraterhuis wordt genoemd in de kroniekaantekeningen van het klooster Mariënhof, ook wel genaamd *Annales Monasterii Birctanis*, en in het *Vetus Chronicon Amorfortium* 14). Daarin staat, dat in 1395 vooraanstaande en vrome mannen uit Amersfoort, onder wie Rutger van den Doem, Jan Hagen, Gerrit de Wilde, en Steven Louwen 15), naar Deventer zijn gereisd 16). Daar bezochten zij Florens Radewijns, met het verzoek godsvruchtige broeders van het Gemene Leven naar Amersfoort te zenden, om aldaar een gemeenschap van vrome priesters en klerken te stichten 17). Florens Radewijns, onder meer rector van de broeders te Deventer, stemde daarin toe. Er staat in de levensbeschrijving van Florens Radewijns door Thomas a Kempis een ongedateerde passage over dit bezoek 18). De Amersfoorters luisterden naar de prediking van Florens Radewijns, Zij hielden een maaltijd met hem en zijn medebroeders. De bezoekers werden ingelicht over de idealen van de broeders en over hun onderrichtingen.

Tot zijn medebroeders die toen op het punt stonden naar Amersfoort te vertrekken, heeft Florens Radewijns een korte, waarschuwend afscheidstoespraak gehouden. Hij accentueerde daarin onder meer, dat het gevaarlijk is voor de nederigheid, om met de groten en wereldlijke heren te spreken, of zich aan hen te binden. Zij mochten de rijken niet vleien, maar hen ook niet al te streng vermanen. Deze vooraanstaande mensen letten immers op de broeders vanwege het vele goeds, dat zij over hen hoorden. Zij waren de broeders welgezind. Florens Radewijns achtte dit gevaarlijk. Hij meende, dat de broeders niet aan ijdelheid en gunsten mochten toegeven. Zij dienden eenvoudig en nederig te blijven. Hij zag de welwillendheid van rijke Amersfoortse burgers als een ernstige bedreiging voor de boetvaardigheid en nederigheid van de broeders. Zouden zijn medebroeders te Amersfoort al te zeer bevoorrecht en op handen worden gedragen - en hij verwachtte dat in het godvruchtige Amersfoort -, dan zouden zij beter naar Deventer kunnen terugkeren. Daar leefden immers velen, die zich heel wat minder om de broeders bekommerden, en hen zelfs bespotten. Florens Radewijns besloot zijn opmerkelijke toespraak met de woorden, dat hoon, smaad en bespottung voor de broeders

14) Het *Vetus Chronicon Amorfortium* staat afgedrukt bij Matthaëus, *Rerum Amorfortiarum*, 155 vlg., in het bijzonder 162. In navolging van hem ook in: G. Dumbar, *Het Kerkelijk en Wereldlijk Deventer*, I (Deventer, 1722) 626, en in het in noot 9 vermelde artikel. Kroniek van Mariënhof in: A. Matthaëus, *Fundationes et fata ecclesiarum* (Leiden, 1703) 517-518, onder meer gebruikt door Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, I, 180 vlg. Poging tot tekstfiliatie en gebruik door latere auteurs bij: A. G. Weiler, en N. Geirnaert, ed., *Monasticon Windeshemense*, III, Nederlandse, Archives et Bibliothèques de Belgique XVI (Brussel, 1980), vooral 78-79 (Mitarbeit: C. A. van Kalveen): *Domus beatae Mariae in Bircket*.

15) In beide uitgaven van Matthaëus (*Rerum Amorfortiarum* en *Fundationes*) staan de namen wat verhaspeld.

16) Bij Matthaëus, *Fundationes*, 517, vermelding van de invloed der prediking van Geert Grote, Hendrik van Gouda, en Johan van der Gronde. Eveneens bij Van Heussen en Van Rijn, *Utrechtsche bisdom*, II, 40-41.

17) Eveneens bij Matthaëus, *Fundationes*, 517, de toevoeging betreffende het verlangen tot oprichting van een fraterhuis te Amersfoort zoals er ook een te Deventer bestond.

18) Thomas Hemerken à Kempis, *Opera omnia*, M. J. Pohl, ed. (7 dln; Freiburg, 1907-1922) VII, Vita domini Florentii, 180-181.

veel nuttiger waren, en hen dwongen zich meer op God te richten. Daarna zond hij de zeer deugdzaame broeders Jan van Lemego 19), Andreas van Atendoorn, en Nicolaas van Erpel naar Amersfoort. Binnen drie jaar, dus uiterlijk in 1398, was - aldus het *Vetus Chronicon Amorfortium* - het Amersfoortse fraterhuis voltooid vlakbij de nieuwe, tweede stadsmuur, dat wil zeggen ten noorden van het eerder genoemde Nieuwe of S. Pietersgasthuis aan de Westsingel en het Spui. Met het fraterhuis te Delft was dat van Amersfoort het enige, dat vanuit het Heer Florenshuis te Deventer is gesticht. Aan de stichting van vrijwel alle overige fraterhuizen uit de begintijd lag het initiatief van het Zwolse fraterhuis ten grondslag 20).

Bij de eerste Amersfoortse broeders die uit Deventer waren overgekomen, voegde zich onmiddellijk de Amersfoortse priester Willem Hendriksen, een man van grote eruditie en kenner van kerkelijk en wereldlijk recht. Hij was goed op de hoogte van de opvattingen van Florens Radewijns 21). In tegenstelling tot de mededeling van Post, als zou Willem Hendriksen te Schoonhoven zijn geboren, blijkt echter, dat deze een Amersfoorter was 22). Van Bemmelen meent, dat hij eerst rector van de Latijnse school zou zijn geweest, en daarna pastoor van de S. Joriskerk, en rector van het S. Agnietenklooster 23). Thomas a Kempis vermeldt in zijn levensbeschrijving van Florens Radewijns zelfs, dat het te Amersfoort juist Willem Hendriksen was, die daar begon met de gemeenschap van klerken, jonge mensen in opleiding tot priester, in het fraterhuis 24). Is dit juist, dan hebben de betreffende rijke Amersfoortse burgers mede op zijn aandringen Florens Radewijns te Deventer bezocht. Willem Hendriksen werd bovendien al vrijwel onmiddellijk de dominerende figuur van het fraterhuis. Toch is er een aanwijzing bij Van Bemmelen, dat de bekende Werembold van Buscop (of: Van Utrecht), een trouwe volgeling van Geert Grote en stichter van verschillende Utrechtse zusterhuizen, de eerste rector of pater is geweest 25). Toen Werembold van Buscop echter na een verblijf te Amersfoort 26), omstreeks 1395-1396, naar Utrecht terugkeerde, werd mede op zijn advies 27) door Florens Radewijns Willem Hendriksen be-

19) Jan van Lemego had, evenals Florens Radewijns, aan de universiteit van Praag gestudeerd. Van Lemego had aldaar op 30 sept. 1368 zijn graad behaald; *Monumenta Historica Universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis*, I (Praag, 1830), geciteerd naar H. G. Hartman Jzn., 'Het Fraterhuis te Amersfoort', in: *Van de Veluwe en uit de Achterhoek* (Arnhem, 1889) 146.

20) S. Axters, *Geschiedenis van de wroomheid in de Nederlanden*, III, De Moderne Devotie 1380-1550 (Antwerpen, 1956) 66.

21) Willem Hendriksen was ook notaris en 'geestelijk rechter'. Vgl. Van Heussen en Van Rijn, *Utrechtsche bisdom*, II, 26.

22) 'Johan van Ingen', 27. Ook Hovy, *Amersfoort*, 71, is mijns inziens terecht deze mening toegeedaan. Post verwacht Willem Hendriksen met Willem Clinckart, de stichter van het regulierenklooster in De Hem bij Schoonhoven. Hij heeft beide levensbeschrijvingen abusievelijk samengevoegd. Zie Post, *Modern Devotion*, Index, s.v. Clinckart.

23) Van Bemmelen, *Beschrijving Amersfoort*, I, 186; 'Johan van Ingen', 27 noot 20; Van Kalveen, 'Johan Pupper van Goch', 104-105, noot 13. Tot en met 1397 rector van S. Agnieten. In 1397 was Willem Hendriksen al geen pastoor van de S. Joriskerk meer.

24) Thomas a Kempis, *Opera omnia*, VII, 187: *Apud Amersfordiam fuit dominus Wilhelmus Henrici, qui inceptit congregationem clericorum, qui postea sunt canonici regulares.*

25) Van Bemmelen, *Beschrijving Amersfoort*, I, 186.

26) Hij was in 1391 een van de collatores van de vicarie van het Nieuwe Gasthuis. Over dit onderwerp zal hierna nog worden gesproken.

27) Overleden 1413. Hij was aanvankelijk vicaris aan de Utrechtse Buurkerk. Hij had te Utrecht verschillende groepen van zusters van het Gemene Leven gesticht en omgevormd tot franciscaner tertiariissen van het kapittel van Utrecht. Voor bijzonderheden zie Post, *Modern De-*

noemd tot rector van het Amersfoortse fraterhuis 28).

Het is van veel belang om hier te vermelden, dat in het *Vetus Chronicon Amorfortium* staat, dat Willem Hendriksen vicaris was van twee vicarieën: te weten van het S. Nicolaasaltaar in de S. Joriskerk, en van de S. Pietersvicarie in het Nieuwe of S. Pieters Gasthuis. De rijke S. Pietersvicarie vormde door de daaraan verbonden inkomsten de materiële grondslag van het fraterhuis. Het gegeven over het vicarisambt aan het S. Nicolaasaltaar staat onzorgvuldig genoteerd. Over de geschiedenis van beide vicarieën zal hierna nog uitvoerig worden gesproken. In het *Vetus Chronicon Amorfortium* ontbreekt het gegeven van de pestepidemie in 1397 29). Ook daaraan zal nog aandacht worden besteed.

III

Naast het *Vetus Chronicon Amorfortium* en de *Annales Monasterii Birtanis* is de derde hoofdbron de kroniek van het S. Agnietenconvent 30). Daarin staan in grote lijnen dezelfde gegevens, en treden dezelfde handelende personen op als in het *Vetus Chronicon Amorfortium*. Het grote verschil is echter de datering. De stichting van het Amersfoortse fraterhuis is daarin op 1397 geplaatst, de voltooiing op 1400. In de S. Agnietenkroniek staat bovendien duidelijk opgetekend, dat het fraterhuis naar voorbeeld van het Deventer fraterhuis, waarvan Florens Radewijns rector (pater) was, moest worden gesticht en ingericht. Ook enkele aanvullende gegevens zijn vermeld. Zo ontvingen Jan van Lemego en Andreas van Attendoorn, die beiden tot de eerste broeders behoorden, in 1397 de priesterwijding. Een van de notities is gelijk aan de aantekening van Buchelius: Andreas van Attendoorn is al op 17 juli 1397 aan de pest overleden. In diens plaats is in 1398 Nicolaas van Erpel tot priester gewijd, om aldus de taak van Jan van Lemego te kunnen verlichten, onder andere wat betreft de prediking. De eerste werkzaamheden van de fraters bestonden uit het kopiëren of samenstellen van boeken 31). Daarmee verdienden zij voor een deel de kost. Zij bewezen de stedelijke gemeenschap aldus een grote dienst. Het was een onderdeel van middeleeuwse cultuur en wetenschapsbeoefening. Andere cultuurdragers dan Willem Hendriksen, Jan van Lemego, en Nicolaas van Erpel zijn ons uit het Amersfoort van ca. 1395-1400 niet bekend.

De grote moeilijkheid is nu, om aannemelijk te maken welke van de drie stichtingsjaren 1383, 1395, of 1397 het meest waarschijnlijk is. Oorkonden van het fraterhuis uit die tijd zijn er niet. Ook in andere acten is daarvan geen sprake. Eliminatie van de jaartallen 1383 en 1397, om redenen die hierna wor-

vation, 195, 210, 284-288. M. Schoengen, *Monasticon Batavum* II, Verh. Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, afd. Lett., nieuwe reeks XLV (Amsterdam, 1942) 192-193.

28) Axters, *Vroomheid in de Nederlanden*, III, 226 vlg.; Van Heussen en Van Rijn, *Utrechtsche bisdom*, II, 40-41. Aldaar, 26, staat Willem Hendriksen ook vermeld als pastoor van de S. Joriskerk. Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, I, 186-187 suggereert, dat Werembold van Buscop ook tijdelijk te Amersfoort is geweest omstreeks 1395-1396. Bij zijn terugkeer naar Utrecht zou Werembold van Buscop Willem Hendriksen pas hebben laten aanstellen tot pater en overste.

29) Matthaëus, *Rerum Amorfortiarum*, 162.

30) 'Johan van Ingen', 26.

31) *Ibidem*, 142.

den uiteengezet, leidt er toe, dat het jaartal 1395, het „klassieke” beginjaar, dat zowel Matthaeus, als Van Bommel en Van Rootselaar 32) aanhouden, toch wel het meest waarschijnlijk blijft. In een opbouwfase van het fraterhuis van drie jaar stemmen alle bronnen overeen. Toelichting betreffende deze eliminatie is hierbij beslist noodzakelijk. Overigens moet allereerst worden toegegeven, dat zelfs tegen het jaartal 1395 bezwaar kan worden gemaakt. Tegen dit jaartal pleit de omstandigheid, dat zéér kort tevoren, nl. in 1393-1394, aanklachten waren ingediend tegen het bestaan van zustergemeenschappen der Devoten te Utrecht en Rhenen 33). Hangende deze kwestie, kon in die tijd niet gemakkelijk een nieuw fraterhuis van diezelfde beweging ontstaan.

Maar ditzelfde argument pleit in nog veel sterker mate tegen het beginpunt van het fraterhuis in 1397. Toen was ook al geruime tijd de wettigheid van de broeder- en zusterhuizen in het bisdom Utrecht in het geding. Tot overmaat van ramp heerste de pest in Amersfoort. Een oprichting van het fraterhuis in dat jaar is bovendien des te onaannemelijker, als wij rekening houden met de opbouwperiode van drie jaar, in dat geval dus tot 1400. Het is immers zeker, dat in 1398 tijdelijk Deventer broeders naar het Amersfoortse fraterhuis waren uitgeweken 34). Daarna vond tussen de broeders een scheiding der geesten plaats in 1399 35). Ten tijde van beide gebeurtenissen was het fraterhuis al definitief gevestigd en ingericht. Rekening houdend met de drie jaar durende opbouwperiode, was het fraterhuis tenminste in 1398 voltooid, en dus in 1395 gesticht.

De waarschijnlijkheid van de opzienbarende aantekening van Buchelius over het stichtingsjaar 1383, aan het begin van deze uiteenzetting vermeld, lijkt daarentegen niet erg groot. Wel vermeldt Buchelius terecht de ligging van het fraterhuis bij het Gasthuis (bedoeld is: Nieuwe Gasthuis). Maar bestond die instelling al in 1383?

IV

Er was in 1383 al geruime tijd een Gods- of Gasthuis in Amersfoort 36). Het was een zuiver wereldlijke instelling, waarop ook de stedelijke overheid invloed uitoefende. De oudste vermelding daarvan dagtekent op zijn minst van 1378. Daaruit leren wij bovendien voor het eerst de naam kennen van een regent, tevens rentmeester, Heyne Godensone. Van het Gasthuis, onder de officiële naam *Goodshuse*, of *Goetshuys* wordt dan het bezit van een tijns uit hooi- of weiland genoemd, dat gelegen was onmiddellijk ten noorden van de stad in

32) Matthaeus, *Rerum Amorfortiarum*, 162; Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, I, 180; W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort, 777-1580* (2 dln; Amersfoort, 1878) I, 448-449.

33) Van der Wansem, *Ontstaan van de Broederschap*, 145. Voor details: Post, *Modern Devotion*, 280-286.

34) Post, *Modern Devotion*, 207.

35) 'Johan van Ingen', 29-30.

36) Voor een korte en heldere uiteenzetting over de Heilige Geestbroeders en hun gasthuis, zie Hovy, *Amersfoort*, 77. In de steden hebben in het algemeen vooraanstaande en rijke burgers sociale instellingen opgericht, met schenkingen van goederen, en inkomsten uit renten en pacht overladen, bestuurd, en vrijwel volledig in handen gehouden. Het gezag van geestelijken over die instellingen beperkte zich tot uitsluitend godsdienstige zaken. De sociale instellingen waren in feite bestemd voor armen, in het bijzonder voor drie categorieën daaruit: zieken, bejaarden en daklozen.

de Kruiskamp. De betreffende acte 37) is de oudste van een aantal bij elkaar behorende charters (transfixen) betreffende eenzelfde tijns op grond bij het Molenbroek in de Kruiskamp. In 1397 was deze tijns nog steeds in handen van het *Goodshuse* 38). Pas in 1434 blijkt deze grond in handen te zijn gekomen van het S. Pieters- of Nieuwe Gasthuis. Er is dus tot het einde van de 14e eeuw sprake van een „oud” Gasthuis, dat behoort tot de voorgeschiedenis van de „broeders van de H. Geest, geheten de Potbroeders”. Maar, zou men kunnen tegenwerpen, kunnen die acten van 1378 en 1397 betreffende het *Goetshuys* als transfix en retro-acta bij de acta van 1434 betreffende het Nieuwe of S. Pieters Gasthuis niet evenzeer betrekking hebben op dat Nieuwe Gasthuis? De moeilijkheid is, dat in 1397 ook al jarenlang naast het *Goetshuys* sprake is van het Nieuwe Gasthuis. De eerste rechtstreekse vermeldingen van het Nieuwe Gasthuis 39) bij het Spui aan de noordwest-zijde van de stad zijn te vinden in een oorkonde van 1391, die nog zal worden besproken.

Hoe oud is echter dat Nieuwe Gasthuis? Naar mijn overtuiging moet het kort vóór 1391 zijn gesticht. Er is een eigendomsoverdracht, in de vorm van een Amersfoortse gerechtsoorkonde, aan het Nieuwe Gasthuis. Deze gerechtsoorkonde, een transfix bij een eigendomsoverdracht uit 1389, dateert van 1398, en betreft een huis, dat toen naast het Nieuwe Gasthuis was gelegen 40). In beide gevallen gaat het over hetzelfde huis met hofstede, dat *bi der Spoye staet*. Op 6 februari 1398 ontving de regent Rutger van den Doem voor het Nieuwe Gasthuis een huis in eigendom naast het Nieuwe Gasthuis, met aan de andere zijde een weg. In 1389 wordt echter van datzelfde huis, met aan twee zijden een weg, en aan de achterzijde de nieuwe stadsgracht van de tweede omwalling, meegedeeld, dat het naast het huis van Ricout Steenwerper ligt 41). Aldus zijn de conclusies duidelijk. Na 1389 moet het Nieuwe

37) Het Gecombineerd S. Pieters- en Bloklands Gasthuis, Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 236, acte van 31 dec. 1379, die in verband met het gebruik van de kerststijl moet worden gedateerd op 31 dec. 1378. In de betreffende acte wordt gesproken van Heyne Godensone, die *Goetshuys berader*, d.w.z. regent, bestuurder was, en tevens als tijnsmeester, d.w.z. als rentmeester fungeerde. In de genoemde eigendomsoverdracht van een *uutmate* bij het Molenbroek, d.w.z. van weiland of hooiland ter hoogte van de tegenwoordige Kruiskamp staat vermeld, dat het *Goodshuse* daaruit *tyns* ontving. In 1434 staat de grond omschreven als *het vierdel van de Cruyscamp*. Heyne Godensone was bv. in 1391 lid van de stadsmagistraat als schepen. In 1379 was schout Ricout Johan Goutssone *Goetshuesberader ende cynsmeester van des Goetshueswegen*. Van Rootselaar, *Amersfoort*, I, 416. Over de ontwikkeling van tijnsen naar het begrip 'grondrente', en de overdracht ervan zie R. Polak, *De levering en bezwaring van onroerende goederen, een onderzoek naar de beoorkonding en registratie door het Amersfoortse gerecht in de middeleeuwen*, Hss. 1976, 49-50, in GA A'foort.

38) Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 236, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 28 maart 1397. Over het gebruik van de term 'gerechtsoorkonde', zie Polak, *Levering en bezwaring*, 25.

39) Over het S. Pieters Gasthuis zie: J. van der Leeuw, *De gecombineerde St. Pieters en Bloklandsgasthuizen te Amersfoort* (Amersfoort, 1894); (N. Donselaar), *Het Gecombineerd St. Pieters- en Bloklands Gasthuis te Amersfoort* (Amersfoort, 1970); Hovy, *Amersfoort*, 71-77, 80.

40) Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 29, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 6 febr. 1398: *tot behoef der Nien Gasthuys dat daer buten bi der Spoyen stat*. De schenkers waren Peter Claes Grypszoen en zijn vrouw Aede, die het betreffende huis in 1389 hadden gekocht, Idem, nr. 29, gerechtsoorkonde van 17 nov. 1389.

41) Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 29, acte van 1389: *den eyghendom van enen huse dat bider Spoye staet, mitten erfpachten van der hofstede, daer dit voersz. huus op staet (- - -), daer an die een side naest gheerft is Ricout Steenwerper, ende daer an die ander side ende ant vorste eynde naest ghelegghen is een ghemeen wech, ende ant after eynde onser stat graft*. In de acte van 6 febr. 1398 luidt het: *Peter*

PLATTEGROND door G. Braun en F. Hogenberg, 1588; naar de werkelijke toestand van $\pm$ 1579 getekend.

Toelichting

1. Vermoedelijke plaats van het Fraterhuis, 1395-1442.	6. Tweede omwalling van de stad	13. Heilige Geest („Oude” gasthuis)
2. Nieuwe of Sint Pieters Gasthuis, sinds 1389/1391	7. Sint Joriskerk	14. Glashorst
3. Het Spui	8. Sint Aagtenklooster	15. Sint Agnietenklooster
4. De Koppelpoort	9. Ketelaarsbrug	16. Vermoedelijke plaats van het klooster St. Andrieskamp
5. De Eem	10. Kruiskamp (Molenbroek)	17. De Haag
	11. De Kamp	18. Mariënhof
	12. Hogeweg	

Gasthuis zijn gesticht. De *terminus ante quem* is 1391, het jaar van de eerste rechtstreekse vermelding van het Nieuwe Gasthuis, toen daarin een vicarie werd gesticht. Het huis, dat in 1389 nog toebehoorde aan Ricout Steenwerper, was het eerste pand dat het Nieuwe Gasthuis had verworven. Duidelijker gezegd: in het pand van Ricout Steenwerper is het Nieuwe Gasthuis gesticht tussen 1389 en 1391. Deze Ricout behoorde in 1388 tot een van de eerste leden van de S. Jansbroederschap van lekebroeders, die in dat jaar de S. Janskapel stichtten in de noordoosthoek van de stad tussen de eerste en tweede

Claes Grijszoen ende Oede siin wijf, ende hebben ghegheven ende opghedraghen als recht ende oerdel wijsden Rutgher van den Doem tot behoef des Nies Gasthuys dat daer buiten bi der Spoeyen stat, den eyghendom van enen huse, dat bi den Gasthuys voersz. staet mitten erfpacht van der hofstede, daer dit voersz. huys op staet (- - -) daer aen die ene side ende aen dat vorst eynde ghelegghen is een ghemeen wech, ende aen die ander side dat Gasthuys voersz.

omwalling 42). De acte van 1398 betrof de tweede uitbreiding van het Nieuwe Gasthuis, nu met het pand ernaast. In 1396 had al een eerste uitbreiding plaats gevonden. Toen droegen Jan Hermanszone en diens vrouw Geertruud door middel van een Amersfoortse gerechtsoorkonde aan het Nieuwe Gasthuis een hofstede bij het Spui in eigendom over 43).

Het is echter de vraag, of in dit geval niet uitsluitend een erf met wat opstallen is bedoeld. De regent Rutger van den Doem zorgde er voor, dat het terrein dat er toe behoorde bij het Nieuwe Gasthuis werd getrokken.

In alle drie de gevallen, zowel in 1396, 1397, als 1398 was Rutger van den Doem regent van dit Nieuwe Gasthuis. Rutger van den Doem is voor ons geen onbekende. Deze zeer vermogende en vrome man behoorde immers ook tot de initiatiefnemers van het Amersfoortse fraterhuis, dat achter dit Nieuwe Gasthuis was gesticht tussen 1395 en 1398. Van het S. Pieters Gasthuis was hij nog gasthuismeester, d.w.z. beherend regent, tot tenminste 1418 44). Hij was zozeer gegrepen door de idealen van de Moderne Devotie, dat hij ook nog, samen met zijn vrouw, door schenking van hun huis en hofstede de vestiging mogelijk maakte van het S. Aagtenklooster, dat in 1400 werd gesticht; in 1404 werd hij lid van de tertiarissen van de franciscaner orde 45).

V

De oudste geschiedenis van het fraterhuis heeft raakpunten met de oudste geschiedenis van dit Nieuwe of S. Pieters Gasthuis. Zo hadden beide instellingen belangen in de vicarie van het S. Nicolaasaltaar in de S. Joriskerk, die toen ook al wel Grote Kerk heette. Het S. Nicolaasaltaar was geplaatst tegen de noordwand naast het Sacramentsaltaar. Zowel Van Bommel, Van Rootseelaar, als Kemperink vermelden ten onrechte dat de S. Nicolaasvicarie in 1397 zou zijn gesticht 46). Er zijn echter oudere vermeldingen.

Op 20 augustus 1391 immers verkochten burgemeesters, schepenen en raad een hoeve in de Koekamp aan twee instellingen 47). Dat was in de eerste plaats het S. Nicolaasaltaar. Het betekende, dat de hoeve in de Koekamp werd toegevoegd aan het vermogen, dat behoorde tot het S. Nicolaasaltaar. De vicaris, de priester die het altaar bediende, had het vruchtgebruik. De tweede, gelijktijdige koper van de hoeve in de Koekamp werd het Nieuwe Gasthuis. Dit is de eerste rechtstreekse vermelding van het Nieuwe Gasthuis 48). In deze acte wordt ook het college van de gasthuismeesters, de regenten,

42) GA A'foort, Charter nr. 49, 8 mei 1388.

43) Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 28, acte van 3 sept. 1396, transfix bij een acte van burgemeesters, schepenen, en gemene raad van Amersfoort van 15 nov. 1388.

44) Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 278, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 16 maart 1418.

45) 'Johan van Ingen', 40, 41, en 145; Hovy, *Amersfoort*, 76.

46) Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, I, 113; Van Rootselaar, *Amersfoort*, I, 378; 'Johan van Ingen', 27 noot 21.

47) Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 1. Blafferboek, fol. 35v, 20 aug. 1391. Idem, fol. 70v, *Van een halven hoff gelegen in die Coecamp, gemeen mit Sunte Nycolausvicarie in die Grote Kerck*.

48) Ibidem, - - - *vercoft hebben der papeliker provene van Sunte Nyclaes outaer in onser Groter Kercken, ende den Nyen Gasthuse dat staet by der Spoy buten onser ouder muren op onser statgraft enen vrien eygendom van enen hoeve all als de gelegen is in den Coecamp mit eggen ende mit eynden*. De hoeve was in erfpacht uitgegeven aan Gerrit Seybert tegen een jaarlijkse huur van ruim zes pond.

voor het eerst genoemd 49). Sinds 1391 bezaten dus het Nieuwe Gasthuis en de collatores (beheerders) en de vicaris van de S. Nicolaasvicarie van de S. Joriskerk gezamenlijk de hoeve in de Koekamp. In 1398 is nog een tweede hoeve in de Koekamp door particulieren overgedragen in gemeenschappelijk eigendom aan het Nieuwe Gasthuis en de S. Nicolaasvicarie. Toen was Evert van Lodensteyn beherend regent of gasthuismeester van het Nieuwe Gasthuis. De inkomsten uit de halve hoeve moest het Gasthuis gebruiken om er zout mee te kopen voor de arme mensen in het Nieuwe Gasthuis 50). Zout was toen een onmisbaar en zeer belangrijk conserveringsmiddel voor groenten en vlees, in het bijzonder voor de inmaak in de wintermaanden.

Het was in de laatste decennia van de 14e, en in het begin van de 15e eeuw een bij herhaling voorkomend verschijnsel, dat burgemeesters, schepenen, en gemene raad van Amersfoort, met instemming van de oud-raad, dus van burgemeesters, schepenen en raden van het voorgaande jaar, en van de gemeente, de vertegenwoordigers van de gegoede burgerij 51), gronden en andere eigendommen en financiële inkomstenbronnen van de stad verkochten. Zo verkocht de stad op 15 november 1388 aan de Amersfoortse burger Jan Hermanssoen en zijn vrouw Geertruud een hofstede bij het Spui aan de zijde van het Kleine Spui, gelegen naast een steeg. De hofstede bleef verpacht 52). Het jaar daarop deed de stad niet minder dan 26 verschillende pachten en grondrenten onder de algemene naam van tijns over aan de rijke Amersfoortse burger Jan Zoes 53). In 1397 beloofde Jan Zoes samen met zijn vrouw Alijd deze inkomsten als erfenis aan het Nieuwe Gasthuis 54). Deze gang van zaken kwam tegen het einde van de 14e eeuw vaker voor. Aan kerkelijke en sociale instellingen werden onroerende goederen of andere inkomstenbronnen geschonken door particulieren, Amersfoortse burgers, die dezen tevoren van de stad hadden gekocht of in erfpacht ontvangen. De stad had geld nodig voor de aanleg van de nieuwe stadsmuren 55). In 1388 liet de stadsmagistraat al arbeiden aan deze tweede stadsmuur. Toen was namelijk sprake van erf-

49) Ibidem, - - - *so mochten de Gasthuysmeysters van den Nyen Gasthuys voirsz. : - - - Voirt synt voirwerden, dat Gheryt voirsz. (Seybert) off syn nacomelingen desen voirsz. hoff nyet weerloes werden, en sullen sy en brenghen aen sulcker hant dat die priester van den outaer ende de Gasthuysmeysters genuegen off dat die meeste helfte van den Rade van onser stat dunckt, dat dair die priester van den outair ende dat Nye Gasthuys voirgen. haeren pacht seker aen syn.*

50) RAÚ, Hss., nr. 1075, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 14 okt. 1398: *als recht ende oerdel wysden Evert van Lodensteyn tot behoef den ermen luden in dat Nie Gasthuus bi der Spoyen sout mede te copen den eygendom van enen halven hove die ghelegghen is in den Coecampe onderdeylt mitter papeliker proven Zente her Claes oltaer, staende in der Groter Kerken tot Amersfoerde.*

51) J. Hovy, 'De stedelijke autonomie van Amersfoort in de middeleeuwen (1259-1544)', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1962, 51-52.

52) Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 28, acte van 15 nov. 1388. De hofstede werd verpacht aan Claes die Smyt voor 5 pond, 10 schellingen per jaar. Zoals reeds boven vermeld, droegen Jan Hermanssoen en zijn vrouw de hofstede op 3 sept. 1396 over aan het Nieuwe Gasthuis, ibidem.

53) Arch. S. Pieters Gasthuis, acte nr. 277, 24 april 1389. In het bijzonder dient de Ketelaarsbrug aan het einde van de Breestraat bij het tegenwoordige museum Flehite vermeld te worden: *Item Gheriit heeft van enen boghe op Ketellaersbrugghen, vier penninghe.*

54) Idem, nr. 277, 25 mei 1397, Amersfoortse gerechtsoorkonde. Naast Rutger van den Doem was ook Zweder Heynrixsone bestuurder van het Nieuwe Gasthuis.

55) Hovy, *Amersfoort*, 32. De nieuwe stadsmuur werd eerst aan de noordoostzijde en aan de noordzijde van de oude stad opgetrokken, in verband met de bescherming van de Eem en de sluisen in het Spui, in het bijzonder tegen Hollandse of Gelderse aanvallen.

pachtuitgifte door de magistraat van hofsteden die waren gelegen binnen, dan wel buiten de nieuwe stadsmuur aan de oostzijde van de oude stad in de Pot-hof buiten de Kamperbinnenpoort ter weerszijden van de Kamp en de Hogeweg. Het waren hofsteden die behoorden tot het noordoostelijke uitgestrekte meentgebied van de stad. Daaronder verstond men de stedelijke markegronden, die tevoren in beginsel voor gemeenschappelijk gebruik waren bestemd 56). De stad kwam door de opbrengst van de stedelijke grondverkoop en erfpachtuitgifte aan particulieren ruimer bij kas te zitten 57).

Zoals wij boven al hebben gezien, kende het Nieuwe Gasthuis al in 1396 en 1398 twee uitbreidingen. Een derde volgde eveneens in het jaar 1398. Rutger van den Doem ontving toen van Claes Smit ten behoeve van het Nieuwe Gasthuis de erfpacht van een hofstede bij het Spui aan de voornoemde steeg. Claes Smit (of: Claes die smyt) had deze in 1388 van de stad gehuurd met erftijns en al 58). Overeenkomstig de bepalingen uit 1388 had de stad aan deze erfpachtuitgifte enkele beperkingen verbonden betreffende de bestrating en het onderhoud van de steeg. Hij moest daarvoor een bijdrage aan de stad betalen. Er mochten geen hooibergen op het terrein staan. Ook mocht er geen gebouw met al te hoge opgaande gevel worden opgetrokken. Deze bepalingen stonden in verband met brandgevaar, respectievelijk met het feit, dat aldaar geen gebouw boven de stadsmuur mocht uitsteken.

Maar er is nog iets belangrijkers te constateren. Het begrip hofstede betekent in het verband van al deze acten uit de decennia voor en na 1400 in het bijzonder erf, of perceel grond, eventueel met wat kleinere opstallen. Hofstede betekent in die tijd zeker niet dat zo'n perceel grond geheel of gedeeltelijk was volgebouwd met een boerderij of een huis. Gezien de voorwaarden voor bebouwing die de stad in 1388 voor het eerst formuleerde, betekent dit, dat er tot en met 1388 op het terrein ten westen van het Spui nog geen vaste bebouwing was. Het Nieuwe Gasthuis of het fraterhuis konden toen nog niet bestaan 59). In 1389 was er in die hoek van de stad voor het eerst sprake van een huis - met hofstede - van Gerrit Reijnerszoon. Het huis werd verkocht aan Peter Claes Grijpszone 60). Dit onderdeel steunt ook de opvatting dat het Nieuwe Gasthuis tussen 1389 en 1391 is gesticht.

In 1395 was de rijke, al eerder genoemde Jan Zoes regent, en vermoedelijk rentmeester. Toen ontving deze ten behoeve van het Nieuwe Gasthuis van Herman Snyder, op dat ogenblik schepen, dus lid van de stadsregering, en

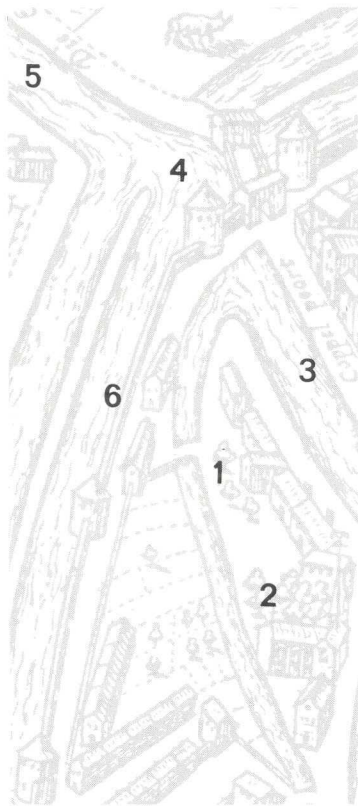
56) Zie over dit onderwerp vooral de voortreffelijke uiteenzetting van J. Hovy in diens fundamentele monografie *De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort, en de stadsrechtverlening van 1259*, zelfstandige uitgave van *Spiegel der historie*, IV (Zaltbommel, 1969) vooral 13-15; Polak, *Levering en bezwaring*, 5.

57) In 1399 werden deze inkomsten nog aanzienlijk verruimd, toen Frederik van Blankenheim de bisschoppelijke bezittingen in Amersfoort aan de stad in erfpacht gaf, tegelijk met de jaartol, Koppel en gruit, goederen en inkomsten behorende tot de 'mensa episcopalis', die Amersfoort al van vorige bisschoppen in pacht had. Zie voor dit onderwerp vooral Hovy, *Vroegste bestuursgeschiedenis*, 28-29.

58) Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 27, Acte van burgemeesters, schepenen, en gemene raad van 18 sept. 1388; aan Claes die Smyt verhuurd tegen een jaarlijkse erftijns van 5 pond en 10 schellingen. Idem, nr. 27, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 24 april 1398.

59) Hiermede is ook de onjuistheid van het jaartal 1383 in de notitie van Buchelius, in het begin van deze studie vermeld, aangetoond.

60) Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 29, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 17 nov. 1389.

Toelichting

1. Vermoedelijke plaats van het Fraterhuis, 1395-1442.
2. Nieuwe of Sint Pieters Gasthuis, sinds 1389/1391
3. Het Spui
4. De Koppelpoort
5. De Eem
6. Tweede omwalling van de stad

van diens zoon Thomas Snyder een erf op de Glashorst. Zo heette de grond aan de zuidzijde van de oude stad in de buurt van het latere Monnikendam en de Herestraat. De renten die van dat erf zouden komen, werden bestemd voor het kopen van voedsel ten behoeve van de arme mensen in het Gasthuis 61). Herman Snyder deed deze overdracht namens vier verwanten, onder wie Jacob Nenninck Gerritszoon, die ook zelf, onder meer in 1405, schepen was 62).

In 1397 was Zweder Heynrickszoon rentmeester van het Nieuwe Gasthuis. Toen erfde het Gasthuis van Jan Zoes en diens vrouw Aleyd de 26 renten, tijnsen, en erfpachten, die zoals hiervoor beschreven is, de stad in 1389 aan Jan Zoes had verkocht 63). Eveneens in 1397 werd de mederegent Rutger van den Doem in het vooruitzicht gesteld, dat Jacob Evert Gruterszoon en zijn echtgenote na hun dood een huis met bijbehorende erfpachttuitgifte in de Krommestraat hadden bestemd voor het Nieuwe Gasthuis. Uit de inkomsten

61) Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 199, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 27 okt. 1395: *mit vorwerden, dat men van der reynte die van den voersz. stucke erfs coemt den armen luden in den Nyen Gasthuys vorsz. eten ende drincken mede copen zel.*

62) Van Rootselaar, *Amersfoort*, I, 449.

63) Het Gasthuis mocht deze erfenis nooit verkopen, op straffe van nietigverklaring van de schenking, Arch. S. Pieters Gasthuis, nr. 277, 25 mei 1397.

hiervan moest echter jaarlijks een pond worden afgedragen aan het S. Joriskapittel voor het houden van een jaarstonde in de S. Joriskerk na de dood van de schenkers 64).

VI

Het Nieuwe Gasthuis had inmiddels sedert 1391 ook in andere opzichten een verdere gunstige ontwikkeling gekend. In 1391 hebben Lysbet, weduwe van Jacob Nenninck 65), en Steven, zoon van Wolter Louwen, een vicarie gesticht in het Nieuwe Gasthuis. Zij stelden het grote bedrag van honderd pond per jaar beschikbaar voor de aanstelling van een priester, die daarmee wel een zeer rijk bestaan kreeg. Willem Hendriksen fungeerde in de jaren daarna als vicaris. Jacob Nenninck zelf komen we al in 1388 tegen als een van de eerste leden van de godsdienstige S. Jansbroederschap van lekebroeders, die in dat jaar van de bisschop van Utrecht, Florens van Wevelinchoven, toestemming kregen de S. Janskapel op te richten 66). Deze werd gesticht op de latere Beestenmarkt. Steven Louwen was een van de rijke Amersfoortse burgers geweest die Florens Radewijns te Deventer verzochten ook te Amersfoort een fraterhuis te vestigen.

De vicarie-stichting door Lysbet Nenninck en Steven Louwen in 1391 bevatte bijzondere bepalingen. Van belang is te vermelden, dat een van de drie collatores van de vicarie Werembold van Buscop was, die in 1395 gedurende korte tijd de eerste rector van het fraterhuis zou zijn. De oorkonde van 1391 noemde nog een andere bijzondere bepaling 67). Er blijkt uit, dat de vicaris vooralsnog in de S. Joriskerk mis moest lezen, zolang dat in het Nieuwe Gasthuis door gebrek aan ruimte en liturgische voorwerpen niet mogelijk zou zijn. Het is duidelijk, dat het Nieuwe Gasthuis in 1391 dus nog geen altaar bezat. In 1393 werd dit altaar opgericht. Toen pas kon Florens van Wevelinchoven, bisschop van Utrecht, de stichtingsoorkonde van 10 oktober 1391 goedkeuren en bevestigen. De bevestigingsoorkonde liet hij op 3 april 1393, de dag voor zijn dood, uitvaardigen 68).

Het jaar 1393 is in vele opzichten een belangrijk, zo niet beslissend jaar geweest in de geschiedenis van het Nieuwe Gasthuis. Dit lag overigens in 1393, volgens deze bisschoppelijke bevestigingsoorkonde nog steeds *extra muros*, buiten de muren. De tweede stadsmuur was ter hoogte van de Koppel toen dus nog niet voltooid. De juridische erkenning van het Nieuwe Gasthuis en zijn vicarie dateert van een dag eerder, 2 april 1393 69). Niet voor niets staat boven de betreffende oorkonde in het kapittelboek van de S. Joris: *Fundatio*

64) Idem, nr. 264, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 3 juli 1397.

65) Schout van Eembrugge; Van Rootselaar, *Amersfoort*, I, 436-437.

66) GA A'foort, Charter nr. 49, 8 mei 1388.

67) Idem, nr. 553, Kapittelboek S. Joris, fol. 87 vlg., 10 okt. 1391; Vgl. Van Rootselaar, *Amersfoort*, I, 438 vlg.

68) GA A'foort, nr. 553, kapittelboek S. Joris, fol. 89r, 3 april: Florens van Wevelinchoven bevestigt de oorkonde van 10 okt. 1391 betreffende de schenking van 100 pond ten behoeve van de vicarie in het Nieuwe Gasthuis, onder bepaalde voorwaarden.

69) Idem, fol. 78v-79v, 2 april 1393. Uittreksel bij Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, I, 314; Van Rootselaar, *Amersfoort*, I, 442.

hospitalis super Spuijge: stichtingsoorkonde van het Gasthuis op het Spui. Omdat van deze acte geen fraai gezegeld perkamenten charter bestaat, en wij het alleen met een registeroorkonde moeten doen, heeft deze acte niet de aandacht getrokken, die de zogeheten fundatiebrief van 1404 wel altijd heeft gehad (70). De oorkonde van 1393 kan zelfs veel beter als de officiële stichtingsbrief gelden. De bekende acte van 1404 is in feite alleen maar een uitgewerkte stedelijke ordonnantie van de gang van zaken in het Gasthuis.

In deze acte van 2 april 1393 staan de redenen van de vestiging, en het doel van de instelling, benevens van de vicarie uiteengezet. Naar de vorm is de oorkonde van 2 april 1393 bovendien wat uitzonderlijk. Zij opent met de uitvoerige mededeling, dat Lysbet Nenninck en Steven Louwen een altaar hebben gesticht in het Gasthuis, dat nieuw opgericht is buiten de oude stadsmuur van Amersfoort op het Spui. Zij hebben die schenking gedaan tot hulp en bemoeiding voor *alre gemeenre armer lude*, kennelijk vanuit het besef, dat de armen ten laste van de burgers van de stedelijke gemeenschap behoorden te komen. Die steun konden zij geven, omdat Christus hen rijkelijk had gezegend met aardse goederen, die zij als een goed rentmeester behoorden te beheren. Daarna worden pas burgemeesters, schepenen, en gemene raad van Amersfoort als oorkonders genoemd. Dezen erkenden het Gasthuis met de vicarie en alle goederen die er toe behoorden als rechtspersoon. Zij namen de instelling in bescherming, en gaven deze dezelfde rechten en vrijheden, die ook voor de burgers met hun goederen golden. Ook hier verscheen naast een godsdienstig een sociaal motief, die in de late middeleeuwen veelal vervlochten waren. De stedelijke overheid stelde, dat de arme, aan hun lot overgelaten Amersfoorters nu beter konden worden geholpen. De magistraat ondersteunde naar eigen zeggen aldus een werk van barmhartigheid van Amersfoortse burgers, opdat bij het Laatste Oordeel Christus zich dit zou herinneren, en het hen zou vergelden. Zij vonden deze liefdadigheid des te belangrijker, omdat er grote nood in de stad was in die tijd. Arme, verlaten mensen waren aan hongersnood en ander materieel gebrek overgeleverd. Voor zover mij bekend, is dit het oudste rechtstreekse gegeven over sociale nood in Amersfoort. De overheid omschreef ook eens en voor al het doel van het Nieuwe Gasthuis. Het was en bleef uitsluitend bestemd voor de arme, verlaten mensen. Tot deze behoeftigen werden ook gerekend: de chronische zieken, invaliden en blinden, die immers veel verzorging nodig hadden. Voorts bepaalde de stadsmagistraat, dat het Gasthuis nooit bewoond mocht worden, of in handen gesteld mocht worden van een kloosterorde, of van begijnen.

In het tweede gedeelte van deze stichtingsoorkonde regelde de stedelijke overheid, op grond van een overeenkomst met het S. Joriskapittel en de collatores, in het bijzonder het ambt van vicaris aan de vicarie uit 1391. Deze diende in ieder geval een wereldgeestelijke te zijn. Het is de vraag, of Willem Hendriksen, met name na 1399, toen hij en een aantal van zijn medebroeders zich hadden aangesloten bij de franciscaner derde orde, als *possessor* van de vicarie nog wel aan deze eis voldeed. Daarnaast waren er de gebruikelijke re-

70) Zie de uitgave van de fundatiebrief van 1404 bij Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, I, 315; en in verbeterde vorm en in facsimile bij Van Donselaar, *St. Pieters- en Bloklands Gasthuis*, 26-29.

gels voor de benoemingsprocedure, en de regels waarbij de eredienst werd afgesteld op de godsdienstoefeningen in de S. Joriskerk. Het S. Joriskapittel zou ook de offergelden van de vicarie ontvangen.

Deze zeer belangrijke stichtingsoorkonde heeft bisschop Florens van Wevelinchoven eveneens op 3 april 1393 bevestigd 71). Doel, motieven, sociale en geestelijke verzorging van het Nieuwe Gasthuis waren aldus tot stand gekomen onder toestemming, regeling en erkenning door de stedelijke en de geestelijke overheid. In de periode 1389-1393 ligt dus de oorsprong van het S. Pieters- en Bloklands Gasthuis, dat tot op de dag van vandaag een zeer belangrijke sociale instelling in Amersfoort is gebleven.

Uit de bepalingen in de stichtingsacte van 1393, die betrekking hebben op het weren van ordesgeestelijken en begijnen uit het Nieuwe Gasthuis blijkt, dat omstreeks 1390-1400 te Amersfoort het S. Joriskapittel en de stedelijke overheid de echte kloosterorden toen uit de stad weerden. Het fraterhuis was immers geen klooster, en de zusterhuizen waren niet meer dan derde ordeskloosters. Aldus konden in Amersfoort religieuzen het kloosterleven naar de inhoud en de geestelijke idealen ervan wel degelijk beleven, overeenkomstig de godsdienstige wensen van die tijd. Naar de vorm echter, omdat het geen kloosters maar huizen waren, behield het S. Joriskapittel met steun van de stedelijke overheid volledig zijn greep op de regeling en de controle van het godsdienstig leven en de instellingen in de stad. Dat zou bij de echte ordeskloosters veel moeilijker, zo niet onmogelijk zijn geweest. Omstreeks 1405 had echter de stadsmagistraat zijn inzichten hieromtrent gewijzigd, waar schijnlijk ten gevolge van de persoonlijke invloed van Willem Hendriksen.

VII

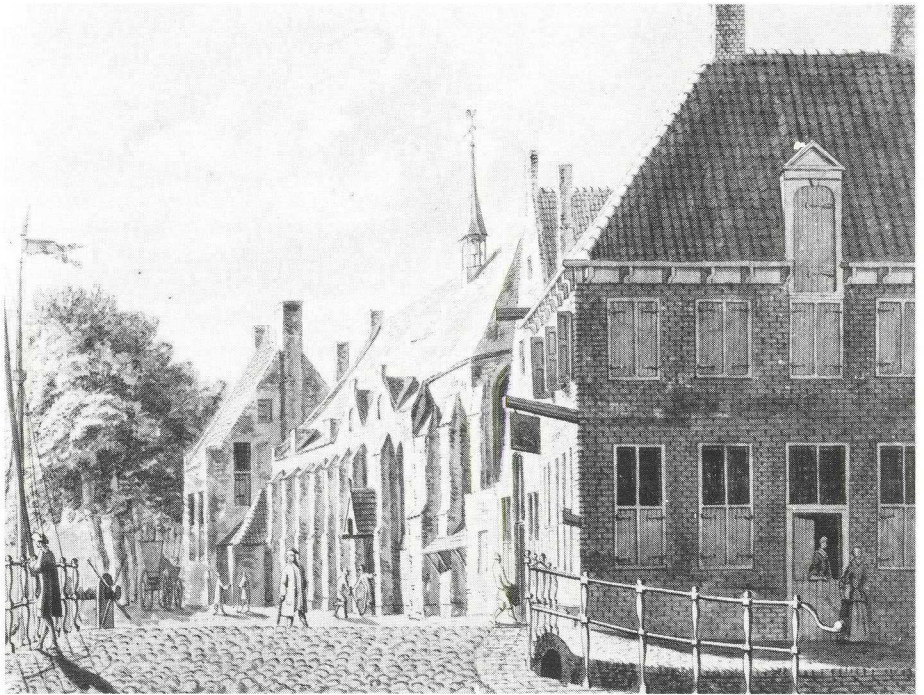
Met een totaal andere vicarie en vicaris buiten het Nieuwe Gasthuis, onderhield het Nieuwe Gasthuis ook contacten. In het voorgaande is vermeld, dat de S. Nicolaasvicarie, die al in 1391 in de S. Joriskerk bestond, gemeenschappelijk met het Nieuwe Gasthuis grond bezat. De verdere geschiedenis van die overigens zelfstandige S. Nicolaasvicarie is voor ons onderwerp van belang. Allereerst is er een oorkonde, die de stad op 3 januari 1396 uitvaardigde 72). De magistraat maakte daarin bekend, dat Herman Snyder, die behoorde tot een rijke magistraatsfamilie en in 1395 schepen van Amersfoort was geweest, en zijn vrouw Margriet ten behoeve van de S. Joriskerk 73) een miskelk en een altaar-ornament hadden geschonken. Deze liturgische voorwerpen moesten worden gebruikt door de vicaris van het officie, de vaste godsdienstige plechtigheden met daaraan verbonden vaste inkomsten, die Herman en Margriet Snyder hadden gesticht. Hoewel de naam van de vicarie in de stedelijke oorkonde niet wordt genoemd, blijkt uit er bijbehorende latere acten, dat de S. Nicolaasvicarie wordt bedoeld.

Ook deze acte is van bijzondere betekenis. Allereerst blijkt, dat de schenking van kelk en ornament via de stedelijke overheid heeft gelopen. Herman Sny-

71) GA A'foort, nr. 553, Kapittelboek S. Joris, fol. 80r, 3 april 1393.

72) RAU, Dom, nr. 4201, 3 jan. 1396.

73) Hier genoemd: *tot behoef des Groeten Goetshuse bynnen onser stat.*

Het St. Pietersgasthuis te Amersfoort, 1729. Tekening door A. de Haan. Particulier bezit.

Foto Rijksarchief Utrecht.

der, een van de collatores, was zelf lid van de stadsmagistraat. Bovendien had de stedelijke overheid controle op de benoemingen en schenkingen aan vicarieën in de S. Joriskerk en op het beheer van goederen. Het lijkt geen twijfel, dat Herman en Margriet al vóór 1396 een officie aan het altaar van de S. Nicolaasvicarie hadden toegevoegd 74). Het is dus onjuist, dat zij - naar de mening van Van Bommel en Van Rootselaar - de S. Nicolaasvicarie hebben gesticht, en zeker niet in 1397 75). Deze bestond immers al in 1391. Bovendien zouden zij dan niet alleen hebben gesproken van een *officium* maar van *officium* en *beneficium*, en van de fundatie van een vicarie of altaar. Wel hebben Herman en Margriet Snyder - het zij hier herhaald - aan die vicarie vaste godsdienstoefeningen toegevoegd, en daarvoor schenkingen gedaan, die zij in 1397 verder uitbreidden.

Deze S. Nicolaasvicarie, die al zakelijke banden met het Nieuwe Gasthuis onderhield, kreeg in 1397 ook banden met het fraterhuis, dat toen in opbouw was. In 1397 droeg de familie Taets, eveneens een rijke Amersfoortse magistraatsfamilie, aan de S. Nicolaasvicarie, in de persoon van de collator Herman Snyder, een jaarrente over uit een huis en de erfpacht van een hofstede

74) RAU, Dom, nr. 4201, 3 jan. 1396: *mit vorwerden dat die gene die dat officium verdient, dat Herman Snider en Margriete siin wiif gemaket hebben dat hi den kelc ende dat ornament besigen mach, als hi den dienst in der kercken doen sal.*

75) Auteurs als Van Bommel en Van Rootselaar hielden vast aan het stichtingsjaar 1397, en Herman Snyder als fundator. Van Rootselaar, *Amersfoort*, I, 378; Van Bommel, *Beschrijving Amersfoort*, I, 113.

in de wijk Langestraat. Hierbij bedong de familie Taets bepaalde, niet expliciet vermelde, voorwaarden, die het kapittel van de S. Joris had aanvaard 76). Herman Snyder bevestigde op 13 juni 1397, dat hij van de familie Taets ten behoeve van de vicarie een rente had ontvangen. Voorts deed Herman Snyder, die behoorde tot de landgenoten en burenen van de maalschap en meente Koelhorst op het Hoogland ten noorden van de stad, zelf de schenking van een kamp land in de Koelhorster meent, en van renten en erfpachten uit huizen en hofsteden aldaar aan de S. Nicolaasvicarie. Er werden vijf collatores, beheerders van de vicarie, vermeld. Onder hen waren behalve Herman Snyder zelf, ook de pastoor van de S. Joriskerk Peter Vaec, Willem Hendriksen, rector van het fraterhuis, en diens medebroeder uit het fraterhuis Jan van Lemego 77). Een andere medebroeder, de priester Andreas van Attendoorn, werd vicaris. Een bijzonderheid was, dat de vicaris geen andere inkomstenbron mocht bezitten. Indien de vicaris zijn plichten verzuumde, kreeg hij een boete die voor het Nieuwe Gasthuis werd bestemd. Andreas van Attendoorn kreeg als vicaris bovendien een plaats in het koor van de S. Joriskerk toegevoegd 78).

De collatores, de deken en het kapittel van de S. Joriskerk hadden zulks geregeld buiten de noodzakelijke toelatingsrechten van bisschop Frederik van Blankenheim om. Hier is dus duidelijk sprake van ontduiking van een bisschoppelijke toelatingsprocedure. En het was vervelend voor de Amersfoortse fraters, dat dit al in het prille begin van het fraterhuis zo moest lopen, juist op het moment, dat drie broeders van het Gemene Leven in feite een niet onbelangrijke inkomstenbron in de parochiekerk van S. Joris in handen hadden gekregen. Men moet hierbij echter wel bedenken, dat naderhand, in 1423, bisschop Frederik van Blankenheim duidelijk constateerde, dat Herman Snyder in 1397 fouten had gemaakt. Snyder was met de kerkrechtelijke procedure slecht op de hoogte geweest. Maar vooral waren, naar het oordeel van de bisschop, de deken en het kapittel van de S. Joris schuldig. Zij hadden de bisschoppelijke verordening betreffende de begeving van deze vicarie overtreden. Zij hadden de moderne devoot Andreas van Attendoorn als vicaris met een plaats in het koor toegelaten, terwijl in feite de bisschop het officiële recht had om Andreas van Attendoorn toe te laten. Het is evenwel opvallend, dat in ieder geval niet aan de broeders van het Gemene Leven de foute procedure van 1397 werd verweten.

Herman Snyder heeft kort na zijn eerste schenking op 20 juni 1397 ten overstaan van schout, tijnsmeester en burenen in de maalschap Koelhorst nog een kamp land en bouwland aan de S. Nicolaasvicarie geschonken 79). Niet hij

76) RAU, Dom, nr. 4201, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 5 juni 1397: 1 oude Frankrijkse schild aan jaarrente ten behoeve van *Herman Snider tot behoef der papeliken provende van Senter Claes altaer der Groter Kercken 't Amersfoerd*, bij in gebreke blijven door panding te innen.

77) Van Rootselaar, *Amersfoort*, I, 378-380.

78) Zoals in dergelijke gevallen gebruikelijk is, werd ook het aantal missen aan dat altaar, en het uur, waarop zij werden gelezen, vastgesteld.

79) RAU, Dom, nr. 4201, 20 juni 1397. De beheerders van de S. Nicolaasvicarie moesten voor die grond op Koelhorst jaartijns betalen aan het Oude Goed van Koelhorst. Zij hadden tevens dijkonderhoud bij de zogeheten Oude sloot, en mochten daarvoor aarde weghalen van een daartoe vastgestelde plaats. Men leert hier bovendien namen kennen van de buurschapbewoners van Koelhorst: schout Gode Vrederixzone, tijnsmeester Herman Kaerman Johanszone, Evert van

zelf, maar zijn zoon Egbert Snyder heeft die inkomstenbron voor de vicarie in ontvangst genomen. Ofwel Herman Snyder had inmiddels ontslag genomen als collator ten behoeve van zijn zoon, ofwel hij liet zich alleen in dit éne geval vertegenwoordigen, omdat hij tevens een van beide partijen bij de eigendoms-overdracht was.

Inmiddels had Andreas van Attendoorn nauwelijks van zijn vicarie kunnen profiteren. Al ruim een maand na zijn begeving is hij aan de pest gestorven. Jan van Lemego heeft zich het vicarisambt van die vicarie laten toewijzen 80). Dat was niet zo moeilijk, want tot dan was hij zelf een van de collatores geweest. In 1398 werd broeder Nicolaas van Erpel tot priester gewijd, om des te beter Jan van Lemego terzijde te kunnen staan. Aldus was de S. Nicolaasvicarie een van de bestaansbronnen voor de broeders gedurende de eerste jaren van het bestaan van het fraterhuis. De collator Willem Hendriksen ontving ten behoeve van de S. Nicolaasvicarie op 23 oktober 1398 tenslotte nog van Jan en Ghisel uut den Haghe de helft van een hof op de Glashorst 81).

VIII

In datzelfde jaar 1398 speelde de S. Nicolaasvicarie nog een andere rol, nu in de algemene geschiedenis van de Moderne Devotie. Eind februari van dat jaar heeft notaris Wilhelmus de Amersfortia, in wie wij vrijwel zeker Willem Hendriksen menen te herkennen, authentieke afschriften vervaardigd en afgegeven van drie oorkonden van rechtsgeleerden, *doctores decretorum*, van de universiteit te Keulen 82). Op verzoek van de broeders hadden zij rechtsgeleerde adviezen opgesteld over de vraag of de frater- en zusterhuizen kerkrechtelijk geoorloofde religieuze gemeenschappen vormden. De *doctores decretorum* hadden dit beaamd 83). De drie oorkonden waarin zij dit hadden vervat, heeft Willem Hendriksen in één grote notariële acte samengevoegd. Deze rechtshandeling vond plaats in de S. Joriskerk voor het S. Nicolaasaltaar. In 1398 bereikte ook het conflict van de broeders en zusters van het Gemene Leven met de pauselijke inquisiteur over de wettigheid van het bestaan van frater- en zusterhuizen zijn hoogtepunt 84). De toekomst voor al deze gemeenschappen leek onzeker.

Behalve de genoemde broeders, alle drie priester, te weten Willem Hendriksen, Nicolaas van Erpel en Jan van Lemego, die inmiddels eind 1397 ook tot

Crachwijck, Gherit die Wilde, Steven van Wede, Peter Reynerszone, Evert van Lienlaer, Lambert van Lienlaer, Albert Maeszone, en Heinric Pouwelszone.

80) 'Johan van Ingen, 26, 27, en noot 21.

81) RAU, Dom, nr. 4201, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 23 okt. 1398. Over de voorwaarden tot aanvaarding van deze schenking had vooraf een andere collator, Herman Snyder, evenals bij eerdere schenkingen, een overeenkomst gesloten met de deken en het kapittel als toezichthouders op de vicarie. Ook op dit erf, aan de zuidzijde van de oude stad, rustte een jaarrente die aan de stad moest worden betaald.

82) Th. Muther, 'Kölner Rechtsgutachten über die Brüder und Schwestern vom gemeinschaftlicher Leben aus dem Jahre 1398', *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, V (1866) 469-472.

83) Post, *Modern Devotion*, 281-283, alwaar een beschrijving van de broederschap door deze *doctores legum* te Keulen, en een positieve, bevestigende analyse van de aard van de broeder- en zusterhuizen overeenkomstig het kerkelijk recht, en pauselijke decreten.

84) Post, *Modern Devotion*, 287.

biechtvader van het S. Agnietenklooster was aangesteld 85), maakten omstreeks 1398 tenminste nog twee priesters deel uit van het fraterhuis, nl. Hendrik Droslegher en Jan van Aler 86). Tot overmaat van ramp heerste er in 1398 te Deventer een pestepidemie. Deze maakte ook slachtoffers onder de broeders van het belangrijke fraterhuis aldaar. Toen na 26 mei 1398 ook de kok, broeder Johan van Kessel (of: Kassel 87)) was overleden, vreesde Florens Radewijns de algehele ondergang van de broederschap. Daarom weken zes broeders tijdelijk uit naar Amersfoort 88): Florens Radewijns zelf, zijn medebroeder Gerard Zerbolt van Zutphen, die een van de vruchtbaarste auteurs uit de kring van de Devoten was 89), en verder de klerken Willem en Jacob van Schoonhoven, Jan van Haarlem 90), en Reinier van Haarlem 91). Zij werden liefderijk in het Amersfoortse fraterhuis opgenomen. Er is dan sprake van de altijd al beperkte ruimte 92). Rector Willem Hendriksen deelde zijn kamer met Florens Radewijns 93). De andere Deventer broeders woonden met hun drieën of vieren in één kamer.

De broeders uit Deventer, vooral Florens Radewijns, zetten hun activiteiten koortsachtig en met gedrevenheid voort. Florens Radewijns trachtte door biechthoren zielen te winnen voor God. Ook las hij tijdens de H. Mis het epistel en het evangelie, en bij de Getijden de schriftlezingen in de volkstaal. Hij ging in de praktijk heel wat verder dan Gerard Zerbolt van Zutphen had voorgesteld. Deze had kort tevoren in het algemeen slechts geschreven over het lezen van de H. Schrift in de volkstaal als onderdeel van de huisregel. Daarbij had hij gezwegen over het gebruik van de volkstaal bij de schriftlezing tijdens liturgische plechtigheden 94). Bovendien hield Florens Radewijns, buiten de officiële eredienst om, op zichzelf staande predikbeurten, bij voorkeur in de late namiddag 95). Opvallend is de parallel met de boeteprediking van Coen-

85) 'Johan van Ingen', 27.

86) KB 's-Gravenhage, Hss., nr. 75 H 18, Memoriale van Sanct Agnieten 't Amersfoort, fol. 71r-v: *Die naemen der paters ende bruederen des convents van Sanct Jan toe Amersfoort vant iaer ons Heren MCCCC*. In G. Dumbar, ed., *Analecta, seu vetera aliquot scripta inedita ab ipso publici juris facta* (3 dln; Deventer, 1719-1722) I, 41, is ten onrechte sprake van slechts twee priesters.

87) Johan van Kessel (of: Kassel), afkomstig uit Duisburg was vroeger koopman te Dordrecht en Brugge geweest. Voor bijzonderheden zie Thomas a Kempis, *Opera omnia*, VII, 292-306.

88) In het Deventer fraterhuis hebben vier priesters en tien klerken hun werk voortgezet. Vgl. Post, *Modern Devotion*, 207.

89) Hij schreef tractaten over verdieping van het geestelijk leven, in het bijzonder over ascese en meditatie. Hij is nog datzelfde jaar 1398 overleden. J. van Rooy, *Gerard Zerbolt van Zutphen* (Nijmegen, 1936); Post, *Modern Devotion*, 325-330.

90) Jan Matthijs van Haarlem, stichter van het zusterhuis te Elten, was van 1404-1410 rector van het Heer Florenshuis te Deventer; daarna rector van de zusters te Zwolle, Jacobus Traiecti alias De Voecht. *Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis*, M. Schoengen, ed. Werken Historisch Genootschap (WHG) 3e serie XIII (Utrecht, 1908) 17-22.

91) Overleden in 1400.

92) Dumbar, *Analecta*, I, 41: *propter angustiam autem domus*.

93) Ook Willem Klinckaert (of: Clinkart) van Schoonhoven heeft er in 1398 tijdelijk gewoond, 'Johan van Ingen', 28.

94) Abt Arnold Willemsz. van de Drentse abdij Dikninge, en Everard Foec, deken van Oudmunster te Utrecht, hadden in het algemeen bij de broeders vertalingen en lezing van bijbelgedeelten in de volkstaal geconstateerd. Zij hadden dit ook goedgekeurd, mits die vertaling in overeenstemming bleef met de interpretatie van het kerkelijk leergezag en het canonieke recht. Ook Gerard Zerbolt van Zutphen had het bijbellezen in de volkstaal gebillijkt in zijn tractaat *Super modo vivendi*, Post, *Modern Devotion*, 283 en 287.

95) Dumbar, *Analecta* I, 41; W. J. Alberts en A. L. Hulshoff ed., *Het Frensweger Handschrift be-*

raad van Waldhausen tot 1369, en van Matthias van Janow, en andere priesters van de Boheemse kerkhervorming voor universiteitsstudenten te Praag na 1381 in de Bethlehemkapel aldaar 96). Tijdens hun studietijd te Praag hebben achtereenvolgens Jan van Lemego (nog vóór 1368), Florens Radewijns (ca. 1378) en Lubbert ten Busch en enkele anderen deze boeteprediking gekend 97). Zo hield Florens Radewijns zich te Amersfoort in 1398 bezig met biechthoren en boetepredikatie. Het pakte zo gunstig uit, dat de broeders uit Deventer op verschillende plaatsen in de stad in gastenverblijven werden ondergebracht. Waar precies, is niet bekend 98).

Van Amersfoort uit hebben de broeders in briefwisseling gestaan met de achtergeblevenen in het Heer Florenshuis te Deventer. De brieven ademen een ondertoon van droefheid, moedeloosheid, toewijding aan elkaar, en van zelfverwijt 99). Er blijkt uit, dat Florens Radewijns en Gerard Zerbolt van Zutphen verschillende malen te Utrecht, onder meer in juni en omstreeks 22 juli op doorreis naar Amsterdam, Everhard Foec, deken van Oudmunster, hebben bezocht. Hun besprekingen handelden voortdurend over het *magnum negotium*. Dat was het streven naar bisschoppelijke erkenning van de broederschap en de frater- en zusterhuizen, en bovendien de stichting van een eigen kapel. Het is niet duidelijk, of zij hiermede in concreto een kapel te Deventer of te Amersfoort bedoelden. Het kan evengoed een algemeen verzoek zijn geweest. Hun koortsachtige activiteiten bleven toen echter zonder resultaat.

Gerard Zerbolt, die langer in Utrecht was gebleven dan Florens Radewijns, voelde zich na terugkeer in Amersfoort veel beter en vrediger. Daar woonden ook zijn twee broers Philip en Gijsbert 100). Inmiddels bezocht Florens Radewijns zijn medebroeders te Deventer. Gerard Zerbolt drong er echter bij hem op aan snel naar Amersfoort terug te keren. Dan kon Gerard Zerbolt verslag uitbrengen over het negatieve resultaat. Bovendien vonden sommige broe-

treffende de geschiedenis van de Moderne Devotie: WHG 3e serie LXXXII (Groningen, 1958) 48.

96) Deze Boheemse kerkhervorming ging onmiddellijk vooraf aan de periode van het reformatorische optreden van Jan Hus.

97) Zie hiervoor P. Chaunu, *Le temps des Réformes* (Paris, 1975) 279; J. Chélini, *Histoire religieuse de l'occident médiéval* (Paris, 1968) 482; Post, *Modern Devotion*, 223 vlg., en de aldaar geciteerde literatuur. Dit soort prediking vond ook te Straatsburg en andere steden aan de Bovenrijn plaats. Dit liep in feite vooruit op de vorm van de protestantse godsdienst oefeningen sinds de zestiende eeuw. Post verwijst de praagse studietijd van Geert Grote naar het rijk der fabelen. Hij stelt verder dat de studie van enkele latere Nederlandse Moderne Devoten pas plaats vond, of werd afgesloten, nadat de Moderne Devotie in de Nederlanden was ingezet of tot bloei was gekomen. Hij stelt dat de Moderne Devotie zijn oorsprong niet ontleend kan hebben aan die radicale godsdienstige beweging te Praag. Zonder hierbij in deze geleerdendiscussie te willen treden moet men wel stellen, dat Post Jan van Lemego hierbij over het hoofd heeft gezien. Deze is vóór 1368, dus nog vóór het ontstaan van de Nederlandse Moderne Devotie, in Praag in aanraking gekomen met de religieuze beweging aldaar. En daarna behoort Jan van Lemego zonder meer tot de eerste generatie van de Moderne Devoten in de Nederlanden, ook al is zijn plaats daarbij zeer bescheiden, en weten wij niet veel van hem.

98) Dumbar, *Analecta*, I, 41-42; Alberts en Hulshoff, *Het Frensweger handschrift*, 48.

99) Afgedrukt bij Dumbar, *Analecta*, I, 88-113, en Thomas a Kempis, *Opera omnia*, VII, 247 vlg.; 'Onuitgegeven brief van Gerard Zerbolt, bijgenaamd van Zutphen', *De Katholiek*, XLI (1862) 120-121. Besproken bij Van Rooy, *Gerard Zerbolt Van Zutphen*, 241-259, en Van der Wanssem, *Ontstaan van de Broederschap*, 6-7 en 167-170. Zie verder Dumbar, *Analecta*, I, 42; Alberts en Hulshoff, *Het Frensweger handschrift*, 48.

100) *De Katholiek*, XLI (1862) 120-121.

ders, dat zijn vertrek uit Amersfoort een soort vlucht was geweest 101). Er was ook een aantal klerken naar Amersfoort gekomen. Hoewel de broeders het met zichzelf al moeilijk genoeg hadden, achtten zij het toch hun plicht om die klerken te helpen 102). Het was allemaal van zeer korte duur. Omdat in Deventer het gevaar voor besmetting was geweken, en vooral snog te Utrecht weinig was bereikt, keerden Florens Radewijns, Gerard Zerbolt, en de andere broeders omstreeks 11 november 1398 naar Deventer terug. Verschillende klerken gingen met hen mee 103). Er moesten nieuwe klerken komen 104). Daarom werden na hun vertrek enkele leken aangeworven voor het fraterhuis. Het huis kreeg aldus het karakter van noviciaat. De broeders namen ook wat jongelui van de Latijnse school in convict. Van onderwijs zelf was in het fraterhuis geen sprake. Dat convict was overigens maar van korte duur 105). Ook werd in 1398 iets duidelijk van de leefregel van de broeders, die op dat ogenblik naar het voorbeeld van het fraterhuis te Deventer moet zijn ingericht. Zij leefden sober, nederig, en gehoorzaam, om des te beter het koninkrijk Gods te kunnen vinden 106).

IX

Het Amersfoortse fraterhuis was mede een onderdak geworden voor mensen, die hun weg naar het kloosterleven niet hadden kunnen vinden. Rector Willem Hendriksen gaf zelf de voorkeur aan een kloosterinstelling. Hij wist dat ook te verwezenlijken. Op Pasen, 30 maart 1399, vergaderden op zijn initiatief zes vooraanstaande priesters te Amersfoort 107). Zij behoorden tot de kring van de Moderne Devotie. Onder hen waren Willem Hendriksen zelf en Wembold van Buscop uit Utrecht 108). Zij besloten bij die gelegenheid, dat de broeders te Amersfoort hun fraterhuis zouden veranderen in een instelling,

101) Van der Wansem, *Ontstaan van de Broederschap*, 168-169. Er is ook nog sprake van geweest, dat een of meerdere broeders naar het karthuizerklooster Monnikhuizen ten noorden van Arnhem zouden gaan, omdat een van de broeders, Hendrik van Gouda, tot de karthuizerorde wilde overgaan, Dumbar, *Analecta*, I, 88 vlg., brief VI. Hendrik van Gouda was een van de eerste volgelingen van Geert Grote geweest. Hij had - naar men zegt - vermoedelijk omstreeks 1380 met enig succes in Amersfoort gepreekt. Dat was in dezelfde tijd, dat Geert Grote ook in Amersfoort zijn boetepredikaties had gehouden, Van Heussen en Van Rijn, *Utrechtsche Bisdom*, II, 40-41.

102) Dumbar, *Analecta*, I, 90.

103) In Deventer gingen de scholen, die tijdens de pest waren gesloten, weer op 13 nov. 1398 open, Dumbar, *Analecta*, II, 46.

104) Over de oorsprong en het karakter van de Latijnse school zie Hovy, *Amersfoort*, 81; 'Johan van Ingen', 28-29.

105) *Clerici, presbyteri* (priesters) en leken of *familiares* vormden de groepen broeders in elk fraterhuis.

106) 'Johan van Ingen', 29. Over het karakter van de armoedebeleving, zie vooral W. Lourdaux, 'Broeders van het Gemene Leven', 386.

107) 'Johan van Ingen', 29, D. van Heel, *De Tertiariissen van het Utrechtsche kapittel* (Utrecht, 1939) 9-10; Post, *Modern Devotion*, 270 vlg.

108) Tot hen behoorden verder: Gijsbert Dou, eertijds biechtvader van Geert Grote, en rector van de zusters te Amsterdam; Hugo Goldsmit, rector van de begijnen te Haarlem, eveneens een leerling van Geert Grote, en in feite meer aangetrokken tot het kloosterleven dan tot de broederschap. Dan was te Amersfoort op dat tijdstip verder Paulus Albertszone van Medemblik, rector van de zusters van het Gemene Leven te Medemblik, en samen met Johan van de Gronde en Gijsbert Dou, een van de stichters van het fraterhuis te Hoorn in 1385, en tenslotte Herman van Gouda, en niet Hendrik van Gouda, zoals Post, *Modern Devotion*, 270, abusievelijk mededeelt. Deze laatste was immers ingetreden bij de karthuizers.

die de derde regel van de franciscaner orde volgde 109). Hun tweede besluit hield in, dat alle kloosters van deze regel zich zouden verenigen binnen één congregatie. Zo ontstond de congregatie van kloosters, die behoorden tot de *orde van poenitentie nae die derde regule van St. Franciscus in den bisdom van Utrecht*. Willem Hendriksen zelf werd de eerste minister-generaal.

Welke gevolgen had dit nu voor het Amersfoortse fraterhuis? Het leidde tot een interne scheiding der geesten. Het merendeel van de broeders onder leiding van rector Willem Hendriksen volgden sindsdien de derde regel van S. Franciscus. Tot hen behoorde ook Nicolaas van Erpel, een van de stichters van het fraterhuis. Maar ondanks bewoning van datzelfde huis volgden Jan van Lemego en enkele andere broeders deze overgang niet. Zij bleven de oorspronkelijke leefwijze van de broeders van het Gemene Leven trouw. Zij erkenden Jan van Lemego als hun rector. Desondanks bleven beide groepen nog enkele jaren samenwonen in het huis achter het Nieuwe Gasthuis bij het Spui. Dit was door ruimtegebrek en tegenstellingen niet eenvoudig. Er was geen andere, dan de in hun ogen ongewenste oplossing, dat de broeders twee aan twee een kamer deelden. Er spreekt een voorkeur uit voor een eigen cel of kamer. Het impliceert tevens, dat zij het eigenlijke conventsleven met gemeenschappelijke slaapzaal en andere gemeenschappelijke ruimten niet nastreefden. Wel vonden de broeders het een gemis, dat een ontvangstruimte voor geestelijken en een gastenverblijf ontbraken.

Pas in 1405 kwam er ruimte. Wolter Vlowijck schonk aan Willem Hendriksen en zijn medebroeders een kamp land. Sinds september 1403 had Herman Snyder, belangrijk begunstiger van het Nieuwe Gasthuis en de S. Nicolaasvicarie, daarop voor eigen rekening het klooster S. Andrieskamp laten bouwen, waar de franciscaner tertianen in 1405 hun intrek namen 110). In dat jaar verlieten Willem Hendriksen en zijn medebroeders van de franciscaner derde orde het fraterhuis. Zij vestigden zich in het nieuw gebouwde klooster Sint Andrieskamp ten zuiden van de oude stad in „De Haghe” 111). Rijke, vrome burgers, die het Nieuwe Gasthuis en de S. Nicolaasvicarie bleven begunstigen, steunden nu ook Willem Hendriksen en zijn medebroeders. De keerzijde was echter, dat zij voor Jan van Lemego en de enkele broeders van het Gemene Leven geen belangstelling meer hadden, en ook geen schenkingen meer deden.

X

Jan van Lemego en de weinige broeders van het Gemene Leven bleven wonen in het huis achter het Nieuwe Gasthuis. Zij hadden nu de ruimte. Toch

109) In de derde ordesregel was sprake van een boetvaardig christelijk leven, en het onderhouden van de geboden Gods en van de Evangelische raad van de zuiverheid. De leden hadden bovendien de gebruiken van het huis te volgen, gehoorzaam te zijn aan de overste, zich te onderwerpen aan berispingen en straffen van de visitatoren. Inkomsten waren voor gemeenschappelijk gebruik. Er is bovendien sprake van professie.

110) Na de dood van Willem Hendriksen in 1414 is het klooster S. Andrieskamp in 1416-1417 overgegaan naar de reguliere kanunniken van S. Augustinus van de conegatie van Windesheim. In 1420 betrokken zij het nieuwe klooster Mariënhof in De Birkt ten noordwesten van de stad. In 1547 vestigden de monniken zich tenslotte in Amersfoort in De Haag. Voor details zie: Weiler en Geirnaert, *Monasticon Windeshemense*, III, 74-96.

111) 'Johan van Ingen', 30 en 142.

waren zij zwaar gedupeerd. Willem Hendriksen nam de rijke inkomstenbron van de S. Pietersvicarie van het Nieuwe Gasthuis met zich mee naar het klooster op de S. Andrieskamp. Bovendien verloor het fraterhuis nog een tweede belangrijke inkomstenbron. Sinds 1397 was, zoals al eerder vermeld, Jan van Lemego vicaris van de zeer rijke S. Nicolaasvicarie. Uit de bronnen komt nu echter overduidelijk naar voren, dat in 1406 niet Jan van Lemego, maar Willem Hendriksen vicaris van dit altaar was 112).

Het betekent dat hij dat in de periode 1399-1406 moet zijn geworden. Heeft Willem Hendriksen met zijn grote invloed op rijke burgers als Herman Snyder, de bouwheer van het klooster S. Andrieskamp, tevens collator van de S. Nicolaasvicarie, of door zijn contacten met de al even rijke familie Van Vlo-wijc, Jan van Lemego uit diens vicarisambt weten te verdrijven? Is het mogelijk, dat juist over dit vicarisambt ruzie ontstond tussen Jan van Lemego en Willem Hendriksen? Of is het misschien zelfs zo, dat de scheiding der geesten in het fraterhuis in 1399 tussen Willem Hendriksen en zijn franciscaner tertiaren versus Jan van Lemego en zijn trouwe broeders van het Gemene Leven over de richting van het gemeenschappelijk leven in feite deze platvloerse financiële en ambtelijke ruzie als grondslag heeft gehad? Wij weten het niet precies. Het is overigens wel zeer ongebruikelijk, dat een eenmaal vergeven vicarisambt nog tijdens het leven van de fungerende geestelijke overgedragen wordt aan een ander. Wel weten wij dat het hier om twee zeer uiteenlopende persoonlijkheden gaat. De vrome Willem Hendriksen had een scherp oog voor organisatie, de waarde van maatschappelijke invloed, hij beseftte ook het voordeel van een kerkelijk ambt met de daarbij behorende inkomstenbronnen, en van een geïnstitutionaliseerd kloosterleven. De minstens even vrome, maar bescheiden Jan van Lemego hield zich met deze kanten van het geestelijk leven heel wat minder bezig. Gelet op al deze omstandigheden heeft naar mijn overtuiging Willem Hendriksen Jan van Lemego tussen 1399 en 1406 uit diens vicarisambt gewerkt.

De rijke inkomstenbron van de S. Nicolaasvicarie was ter beschikking gekomen van het klooster op de S. Andrieskamp. Materieel kende het fraterhuis onder leiding van Jan van Lemego ook na 1405 bepaald weinig voorspoed. Tot omstreeks 1421 bleef het een kleine gemeenschap van ten hoogste acht, zeer godsdienstige broeders. Een behoorlijke juridische regeling omtrent de status van dit fraterhuis ontbrak echter. Jan van Lemego was rector en biechtvader van het S. Agnietenklooster tot 1415 en van het S. Aagtenklooster tot zijn dood in 1421 113).

Jan van Lemego heeft zozeer zijn stempel gedrukt op het fraterhuis, dat de traditie van het fraterhuis, na 1442 het klerkenhuis van Sint Jan (gelegen op het Sint Janskerkhof), hem als de eerste rector beschouwde. Het is bovendien opvallend, dat tot de kleine gemeenschap vooral priesters behoorden. Voordat Jan van Lemego in 1421 op hoge leeftijd overleed, waren hem al voorge-

112) RAU, Dom, nr. 4201, Amersfoortse gerechtsoorkonde van 10 maart 1406, waarbij *Willam Henricsoen* alsoe een vicarius van *Sunte Nycholaus altaer dat in onser Groter Kerken staet*, en namens hem *mr. Jacob van Vlowyc sinen ghecoren momben* een hofstede op de Glashorst verpacht hebben in erfpacht. Het was de hofstede die in 1398 aan de vicarie was geschonken.

113) Vgl. Van Kalveen 'Johan Pupper van Goch', 105.

gaan de priesters Hendrik Droeslegher, Jan van Aler (beiden overleden vóór 1414) en Claes Danielszoon. Bijzonder vermeldenswaard is het overlijden van Wolter van Vlowijck in 1420 114). Hij behoorde tot de familiares, en is tenslotte zelfs als leek ingetreden. Als enige van de rijke Amersfoortse burgers bleef hij tenslotte toch het fraterhuis trouw, hoewel hij een korte tijd meer de kant van Willem Hendriksen had gekozen, gezien de schenking in 1403 van de grond voor het klooster op de S. Andrieskamp.

In 1421 bij de dood van rector Jan van Lemego was de broedergemeenschap ingekrompen tot zo'n vier à vijf personen. Maar weldra zou dit fraterhuis weer een tijd van voorspoed kennen. Dat is echter een ander verhaal 115).

114) K.B. 's-Gravenhage, Hss., nr. 75 H 18, Memoriale van Sanct Agnieten 't Amersfoort, fol. 71r-v.

115) Zie hiervoor Van Kalveen, 'Johan Pupper van Goch', 103 vlg.